

ORIGENES

~

De basis

Onderzoek naar de fundamenteën
van geloof en wereld

vertaald, ingeleid en toegelicht door
Freerk Jan H. Berghuis

DAMON

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
Leven en werk van Origenes	10
<i>Peri archôn</i> : de titel	15
Opbouw en compositie	17
De inhoud	20
Het karakter	25
De context	29
Reacties	32
De tekst van <i>Peri archôn</i>	36
De vertaling	39
Literatuuroverzicht	40
Samenvatting van de inhoud	42
Boek I	42
Boek II	49
Boek III	58
Boek IV	68
Origenes, <i>Peri archôn</i> - vertaling	75
Boek I	77
Voorwoord van Rufinus	79
Voorwoord (van Origenes)	82
1. God	89
2. Christus	99
3. De heilige Geest	114
4. De vernedering of val	125
De schepselen	127
5. De rationele wezens	129
6. Het einde	138
7. Het lichamelijke en het niet-lichamelijke	145
8. De engelen	151

Boek II	159
1. De wereld en de schepselen in de wereld	161
2. Is het lichamelijke eeuwig?	166
3. Het begin van de wereld en haar oorzaken	168
4. De God van de Wet en de Profeten en de Vader van onze Heer Jezus Christus zijn een en dezelfde	181
5. Rechtvaardig en goed	187
6. De menswording van Christus	195
7. De heilige Geest	203
8. De ziel	207
9. De wereld, de bewegingen van de goede en de slechte rationele schepselen en de oorzaken daarvan	216
10. De opstanding en het oordeel	225
11. De beloften	235
Boek III	245
Voorwoord van Rufinus	247
1. De vrije wil – analyse en uitleg van passages uit de Schriften die hiertegen lijken te spreken	249
2. De vijandige machten	279
3. –	292
4. Volgens sommigen zou iedereen twee zielen hebben. Klopt dat?	300
5. De wereld is op een bepaald tijdstip begonnen	309
6. Het einde van de wereld	318
Boek IV	329
1. De goddelijke Schrift is door God geïnspireerd	331
2. Hoe moet men de goddelijke Schrift lezen en opvatten?	338
3. Waarom bevat de goddelijke Schrift onduidelijke zaken en op enkele plaatsen zaken die in letterlijke zin onmogelijk of onlogisch zijn?	348
4. Samenvatting betreffende de Vader, de Zoon en de heilige Geest en de andere behandelde onderwerpen	365
Register van geciteerde teksten	381
Register van namen en zaken	392

Voorwoord

De kernpunten van het christelijk geloof bespreken in een organisch geheel: dat is wat Origenes zich blijkens zijn voorwoord ten doel stelde bij het schrijven van *Peri archôn*. Hij zoekt nadrukkelijk aansluiting bij de apostolische overlevering en treedt in discussie met tijdgenoten die naar zijn mening hiervan afweken. Een zo uitvoerige verantwoording van de basis van het christelijk geloof was, voor zover bekend, nog niet eerder door iemand geschreven. Dit maakt *Peri archôn* tot een interessant werk en een belangrijke bron voor de bestudering van de vroege geschiedenis van de christelijke kerk. Het is overigens een werk waarop men niet gemakkelijk grip krijgt. Dat ligt enerzijds aan de gecompliceerde overlevering van de tekst, waarvan de originele Griekse versie niet bewaard is gebleven. Anderzijds is het ook niet eenvoudig de structuur van het werk goed te begrijpen en zicht te krijgen op het organische geheel dat Origenes voor ogen stond. Niettemin is mij gebleken dat het een boeiend werk is, waarin het 'vreemde' en het 'vertrouwde' elkaar voortdurend afwisselen, zoals lezers uit de 21^e eeuw vaker ervaren bij het lezen van teksten uit de oudheid.

De meest recente vertaling in het Nederlands is gemaakt door H.U. Meyboom in 1921, in de serie 'Oudchristelijke geschriften in Nederlandsche vertaling'. Deze gedateerde uitgave is al lange tijd niet meer leverbaar. Bovendien is de wetenschappelijke discussie rond Origenes' werk sinds die tijd doorgedaan. Voldoende reden dus voor een nieuwe vertaling in het Nederlands van deze tijd.

Graag wil ik Prof. dr. R. Roukema bedanken voor zijn welwillende commentaar op de inleiding en een deel van vertaling en voor zijn stimulerende adviezen met betrekking tot de uitgave van mijn manuscript. Van collega Catharinus Geerds kreeg ik veel hulp bij de redactie van de tekst: dankzij zijn nauwkeurige correctie heb ik de tekst op veel punten kunnen verbeteren. Ook mijn vrouw Rita heeft

VOORWOORD

een wezenlijke bijdrage geleverd aan de realisatie van dit boek, onder meer door haar nauwgezette controle van de drukproef. Hartelijk dank daarvoor.

De uitgave van deze vertaling werd mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van enkele fondsen. Mijn dank voor de royale subsidies gaat uit naar de Stichting voor oudchristelijke Studiën, de J.E. Jurriaanse Stichting en de Stichting 'Afbouw'.

Groningen, mei 2009
Freerk Jan H. Berghuis

Inleiding

Origenes behoort zonder twijfel tot de meest fascinerende en invloedrijke schrijvers uit de vroege geschiedenis van de christelijke kerk. In de vier boeken die hij schreef onder de titel *Peri archôn* (Latijn: *De principiis*) behandelde hij een groot aantal onderwerpen die volgens hem de kern van de christelijke leer uitmaakten. In dit werk is een overtuigd christen aan het woord die midden in de wereld van zijn tijd staat: hij is vertrouwd met de gedachten van de Griekse filosofen en gebruikt vaak Griekse denkkaders bij zijn benadering van zaken die de christelijke leer betreffen. Hij toont zich een nauwkeurig lezer en origineel exegeet van de heilige Schriften. Opvattingen uit de kringen van gnostici en volgelingen van Marcion worden door hem met kracht bestreden.

Al tijdens zijn leven leverde dit werk Origenes zowel bewondering als kritiek op. Na zijn dood werd die discussie steeds feller. Het leidde 300 jaar later, in de zesde eeuw, uiteindelijk tot een veroordeling van zijn leer door verscheidene oecumenische synodes. Voor de overlevering van *Peri archôn* had dit verregaande gevolgen: de overleveringsgeschiedenis van dit werk is zeer complex.

De geleerde literatuur over Origenes in het algemeen en *Peri archôn* in het bijzonder is zeer omvangrijk¹. Een gedetailleerde behandeling daarvan zou hier te veel ruimte vragen. De hierna volgende inleiding is enkel bedoeld om de lezer vooraf enige kennis te verschaffen die kan helpen om dit werk goed te plaatsen. Achtereenvolgens komen aan de orde: leven en werk van Origenes, de betekenis van de titel, de opbouw, de inhoud en het karakter van dit werk, de context waarin het geschreven is, de reacties die het oproep en tenslotte de stand van zaken ten aanzien van de tekst van *Peri archôn*. Ik sluit af met enkele opmerkingen over de vertaling.

1 Een mooi overzicht biedt Sfameni Gasparro (1998), hoofdstuk 10 *Il Περὶ Ἀρχῶν di Origene: per una storia della ricerca* pp.237-295.

Leven en werk van Origenes

Dat we iets weten over het leven van Origenes is vooral te danken aan Eusebius van Caesarea. Hij wijdde in zijn *Kerkgeschiedenis* een groot deel van boek 6 aan zijn bewonderde voorganger in Caesarea. Hij schreef het werk in de beginjaren van de vierde eeuw, ruim een halve eeuw na Origenes' dood. Eusebius was een leerling van Pamphilus, die zelf bij Origenes had gestudeerd en bovendien Origenes' bibliotheek in Caesarea had beheerd. Die bibliotheek en de brievenverzameling van Origenes stonden Eusebius ter beschikking bij het schrijven van zijn *Kerkgeschiedenis*. Als bron naast Eusebius kan genoemd worden de bewaard gebleven dankrede die Gregorius Thaumaturgus hield bij zijn afscheid als leerling van Origenes' school in Caesarea.

Voor de onderstaande beschrijving van Origenes' leven is voornamelijk geput uit Eusebius' werk.² Vooral zijn schets van Origenes' jeugd is sterk idealiserend en soms anekdotisch van karakter. Als voorbeeld kan gelden wat hij schrijft over Origenes' dankbare vader: '...Hij dankte de almachtige God, de bewerker van alle goeds, hartelijk, dat Hij hem vereerd had met het vaderschap van zo'n kind. En vaak, naar men zegt, ging vader even kijken bij zijn kind terwijl hij sliep, deed het beddegoed aan de kant en gaf een eerbiedige kus op zoons borstkas, als was die geheiligd door de inwoning van de goddelijke Geest; zo gelukkig voelde hij zich met zijn geliefd kind.'³

Origenes werd rond 185 geboren in een christelijk gezin. Hij groeide op in Alexandrië, een stad die bekend stond als centrum van cultuur en wetenschap. Te midden van de vele scholen en bibliotheken was daar door Pantaenus aan het einde van de tweede eeuw ook een christelijke catechetenschool gesticht die zeker onder zijn opvolger Clemens meer dan lokale betekenis kreeg. Volgens Eusebius viel Origenes al op jonge leeftijd op door zijn scherpzinnigheid. Zijn

2 Voor een kritische analyse ervan en een samenvattend overzicht zie Nautin (1977), pp.31-98 en 409-441. Een mooi overzicht bieden ook Görgemanns (1992) pp.1-9, Lies (1992) pp.1-6, Ledegang (1995) en Trigg (1998) pp.3-61. Over Origenes' opleiding en leraarschap schrijft Neuschäfer (1987) pp.32-33.

3 Eusebius, *Kerkgeschiedenis* VI 2, 10-11 (geciteerd in de vertaling van Chr. Fahner).

Samenvatting van de inhoud

Boek I

Voorwoord

Origenes geeft allereerst inzage in zijn uitgangspunten, zijn onderwerpen en zijn bedoeling bij het schrijven van zijn werk. Uitgangspunt is de overtuiging dat de ware kennis alleen verkrijgbaar is bij Christus. Zijn woorden klonken toen hij als mens op aarde was en zijn ook te vinden in het Oude en Nieuwe Testament (1). Binnen de kring van de christenen is er veel verschil van mening over allerlei punten. Als waarheid moet men alleen aanvaarden wat niet afwijkt van de kerkelijke en apostolische traditie (2). Die traditie is niet te beschouwen als een massief blok: de apostelen hebben op bepaalde punten duidelijke uitspraken gedaan, maar soms niet alle aspecten van een zaak belicht. Nadere uitwerking en verdergaand onderzoek hebben zij kennelijk overgelaten aan andere capabele christenen onder de leiding van de Geest (3).

Daarna volgt een lijst van onderwerpen waarover de apostolische traditie duidelijkheid biedt: God, de Schepper; Christus, de realiteit van zijn bestaan als mens, zijn lijden, dood, opstanding en opname in de hemel; de heilige Geest als inspirator van profeten en apostelen; de ziel met een eigen wezen en een vrije wil; de duivel en zijn vijandige machten; begin en einde van de wereld; de heilige Schrift en haar geestelijke betekenis; de goede engelen die zich inzetten voor de redding van de mensen.

Bij enkele van deze onderwerpen zijn vragen te stellen waarover de kerkelijke traditie geen uitsluitsel geeft. Daarom is nader onderzoek nodig over o.a. de positie van de Geest, de herkomst van de ziel, de natuur van de duivelse machten, de vraag wat er vóór deze wereld was en wat er na deze wereld zal zijn; de aard van de goede engelen (4-10).

Origenes onderbreekt deze lijst met een uitweiding over het begrip 'lichaamloos': de term is niet in de Schriften te vinden, maar

Voorwoord van Rufinus

1. Ik weet dat veel broeders, uit verlangen naar kennis van de Schriften, gevraagd hebben aan een aantal geleerde kenners van het Grieks om Origenes tot een Romeinse auteur te maken en zijn werk toegankelijk te maken voor het Latijnse publiek. Ook mijn broeder en collega kreeg zo'n verzoek van de bisschop Damasus. Hij vertaalde twee preken over *Hooglied* uit het Grieks in het Latijn¹ en schreef zo'n prachtig voorwoord op dit werk, dat hij bij iedereen het verlangen opwekte om Origenes te gaan lezen en nauwkeurig te bestuderen. Hij zei namelijk dat de woorden '*De koning heeft mij in zijn slaapkamer gebracht*' van toepassing zijn op de ziel van Origenes en voegde eraan toe: 'Origenes heeft in zijn andere boeken iedereen overtroffen, maar in *Hooglied* heeft hij ook zichzelf overtroffen.' In dit voorwoord belooft hij ook de boeken met Origenes' commentaar op *Hooglied* zelf en vele van zijn andere werken te ontsluiten voor het Romeinse publiek. Maar ik constateer dat hij meer plezier heeft in zijn eigen literaire werk en uit is op iets wat hem meer roem oplevert: hij wil liever 'de vader van de tekst' zijn dan de vertaler. Ik neem dus een taak op me waarmee hij begonnen is en die zijn goedkeuring kan wegdragen, maar ik ben niet in staat met even grote taalvaardigheid de woorden van deze grote auteur goed weer te geven. Door mijn collega is hij terecht erkend als tweede leraar van de kerk na de apostelen op het gebied van kennis en wijsheid. Ik ben bang dat hij door mijn schuld en de gebrekkigheid van mijn taal zal overkomen als veel minder groot dan hij is.

Hoogl. 1,3
Vulg.

2. Op grond van deze overwegingen bleef ik lang stil en ging ik niet in op verzoeken van broeders die mij vaak tot het vertaalwerk

- 1 Rufinus doelt op de vertaling die Hiëronymus maakte. Rufinus en Hiëronymus waren aanvankelijk bevriend, maar kwamen tegenover elkaar te staan in de discussie die aan het eind van de vierde eeuw ontstond naar aanleiding van het werk van Origenes. Rufinus verdedigde Origenes, Hiëronymus was fel anti-Origenes. Met de aanduiding "collega" verwijst Rufinus naar het priesterambt dat ze beiden bekleedden, maar mogelijk ook naar het feit dat zij beiden Origenes' werk vertaalden.

uitnodigden. Maar de invloed van u, trouwe broeder Macarius,² is zo groot, dat ik me er ondanks mijn geringe capaciteiten niet tegen verzetten kon. Daarom heb ik, om niet langer de zware druk van uw verzoek te hoeven voelen, eraan toegegeven, ook al ging het in tegen mijn wensen. Ik stelde echter wel de voorwaarde, dat ik bij het vertalen zo veel mogelijk de regels zou volgen van mijn voorgangers en vooral van de man die ik hierboven noemde. Meer dan zeventig boeken van Origenes, die hij ‘homiletisch’ noemde, en enkele commentaren op de geschriften van de apostelen heeft hij in het Latijn vertaald.³ Soms kwam hij daarbij kleine hindernissen in het Grieks tegen. Bij het vertalen heeft hij die allemaal weggenomen en zo glad gestreken, dat de Latijnse lezer er geen afwijkingen van ons geloof meer in vindt. Ik sluit me zo veel mogelijk bij hem aan, niet in mijn taalkundige vermogens, maar wel in de methodiek van het vertalen. Dat betekent dat ik ervoor wil oppassen in de boeken van Origenes dingen weer te geven die afwijken van zijn eigen opvattingen of die daarmee in tegenspraak zijn.

3. De reden van die afwijkingen heb ik uitvoeriger voor u uiteengezet in (mijn vertaling van) het apologetische werk dat Pamphilus schreef voor de geschriften van Origenes. Ik heb daaraan nog een klein werkje toegevoegd, waarin ik met, naar ik meen, duidelijke bewijzen aantoon dat zijn boeken op vele plaatsen verminkt zijn door ketters en kwaadwillende lieden.⁴ Dat geldt in het bijzonder voor de boeken die ik nu op uw verzoek zal vertalen, namelijk *Peri archôn*, wat men

2 Over deze Macarius is weinig bekend. Rufinus noemt hem ook als initiator van zijn vertaling van de *Apologie* van Pamphilus. Kennelijk heeft hij ook gevraagd om een vertaling van *Peri archôn*.

3 Hiëronymus deelt Origenes' exegetische werk in drie categorieën in: de *tomoi* (uitvoerige commentaren), de *scholia* (korte aantekeningen bij de tekst) en homiletisch werk (preken) (zie Hiëronymus' voorwoord van zijn vertaling van Origenes' preken over *Ezechiël*).

4 In 397 vertaalde Rufinus op verzoek van Macarius het eerste boek van de *Apologia pro Origene* van Pamphilus. Als bijlage voegde hij daaraan toe het werk *De adulteratione librorum Origenis* ('Over vervalsingen in het werk van Origenes'), waarin hij constateert dat in de boeken van Origenes naast orthodoxe opvattingen ook passages voorkomen met andere opvattingen, die afwijken van de juiste leer; Rufinus verklaart die passages als latere interpolaties.